

مقاله پژوهشی

«پیر بوداق» حامی هنر و کتاب آرایبی عصر قراقویونلو

مصطفی ندرلو^۱ ID

۱. استادیار گروه ارتباط تصویری، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر تهران، تهران، ایران.

Email: naderloo@art.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲، ۷، ۲۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳، ۲، ۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳، ۲، ۲۱

چکیده

مقدمه: حامیان هنر در تحولات هنری ایران همواره تأثیرگذار بوده‌اند و فعالیت‌های حاکمان قراقویونلو و تأثیراتی که در فرهنگ ایران برجای گذاشته‌اند، به‌ویژه در دوران «پیر بوداق» قابل توجه و شایسته دقت نظر است. نسخه‌های ارزشمندی از این دوران در کتابخانه‌های سراسر جهان موجود است. امروزه، این دیوان‌ها و مجموعه‌های شعری، آثار ارزشمند ادبی و هنری هستند که نیازمند پژوهش و مطالعه‌اند. دوران حکمرانی پیر بوداق حتی از نظر تاریخی نیز کمتر مورد توجه بوده است، به‌ویژه کارهای وی به‌عنوان فرمانروای حامی اهل علم و هنر، کمتر دیده و بازگو شده است. پیر بوداق، فرزند شاه جهان در حدود نیمه دوم سده نهم قمری به حکومت می‌رسد و طی حدود دو دهه حکمرانی در شیراز و بغداد، با ایجاد کتابخانه و کارگاه‌های کتاب‌سازی و تهیه نسخه‌های فاخر مصور و مجموعه اشعار، تأثیر بسزایی در اعتلای امور فرهنگی و هنری داشته است. کتابخانه او محل گردهم‌آیی گروه قابل توجهی از شاعران، نویسندگان، خوشنویسان و تذهیب‌گران مختلف بوده است. هدف این پژوهش، معرفی پیر بوداق، آثار موجود در کتابخانه و فعالیت‌های وی به‌عنوان حامی هنر است. همچنین، بررسی ویژگی‌ها و ارزش‌های تصویری نسخه‌هایی که در دوران او به انجام رسیده است. در نهایت به سوال چگونگی تأثیر و باز نمود حمایت‌گری پیر بوداق در تهیه آثار هنری دوران حیات وی پاسخ داده می‌شود.

روش پژوهش: این پژوهش کیفی است و نتایج آن به شیوه - توصیفی و تحلیلی با رویکرد تاریخی و تک‌نگاری ارائه شده و از منابع اسنادی، کتابخانه‌ای و منابع اینترنتی موزه‌ها و مجموعه‌داران خصوصی برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است. در این پژوهش اسناد مهم و کتاب‌ها شامل: بیست دو نسخه مصور و غیر مصور با آرایه و تذهیب، در چهار گروه: اسناد، نسخه‌های غیر مصور، نسخه‌های مصور و مجموعه اشعار و جنگ‌ها طبقه‌بندی شده و با توجه به داده‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

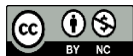
یافته‌ها: نگاه هنرمندان پیر بوداق و حمایت‌های خاص او از کتاب‌آرایبی و نسخه‌های تهیه شده برای وی، جلوه‌ای فاخر از هنر و ادبیات شعری سده نهم ه.ق ایران را موجب شده است. این حامی با توجه به سلیقه والای هنرمندان‌ای که داشت بهترین هنرمندان، خوشنویسان، تذهیب‌گران و نقاشان عصر خویش را در کتابخانه خود گرد آورد تا آن‌ها بتوانند در طراز دیدگاه هنری او فعالیت کنند.

نتیجه‌گیری: این پژوهش نشان می‌دهد که ذوق و حمایت‌های پیر بوداق در تهیه نسخه‌های مصور تأثیرگذار بوده و زیبایی‌شناسی هنر کتاب‌آرایبی در دوره وی ارتقا یافته است. او میراث‌دار هنری دوره بایسنقر و شاهرخ و انتقال آن به شیراز و بغداد بود و فعالیت او موجب گذار هنر تصویر از هرات به دربار ترکمانان و سپس صفویان شد.

کلیدواژه

پیر بوداق، حامی هنر، نسخه مصور، مجموعه شعر، جنگ، کتاب‌آرایبی

ارجاع به این مقاله: ندرلو، مصطفی. (۱۴۰۳). «پیر بوداق» حامی هنر و کتاب‌آرایبی عصر قراقویونلو. پیکره، ۱۳(۳۶)، ۴۱-۵۹.

DOI: <https://doi.org/10.22055/PYK.2024.19091>

©2024 by the Authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

مقدمه و بیان مسئله

تاریخ نگارگری ایران دارای فراز و نشیب و تحولات فراوانی بوده است. غالب این مطالعات توسط پژوهشگران علاقمند به این حوزه در اروپا و آمریکا انجام گرفته است. بیشتر این مطالعات در باره وجوه تاریخی و فرهنگی و سبک‌شناسی صورت گرفته و به‌ندرت به حامیان یا هنرمندان آن‌ها پرداخته شده است. همچنین، بیشتر تمرکز این مطالعات بر دوره تیموری و صفوی بوده است و دوره ترکمانان کمتر مورد توجه قرار داشته است؛ در حالی که این طایفه هم‌عصر تیموریان بوده و در غرب ایران حکمرانی داشتند. گرچه پیش‌تر پژوهشگران غیر ایرانی به‌معرفی نسخه‌ها و تحلیل کتابخانه پیر بوداق پرداخته‌اند، ولیکن نیاز به شناخت بیشتر این دوره ضروری است. مشخص شدن هویت و ارزش‌های جایگاه هر یک از حامیان هنر موجب شناخت و اهمیت هر چه بیشتر فعالیت‌های آنان خواهد شد و همچنین به شناسایی سبک و تأثیرات دوران‌های هنری نیز می‌انجامد. مشاهده تصاویر این نسخه‌ها موجب شناخت بهتری از پیر بوداق، این حامی هنر، خواهد شد. این پژوهش تلاش می‌کند تا با گرد هم آوردن و بررسی دست‌نوشته‌های این دوره به این امر دست یابد. لازم به‌ذکر است، برخی از این تصاویر در منابع فارسی منتشر نشده است، مانند: دیوان حافظ و دیوان امیر خسرو دهلوی. پیر بوداق، همچون شاهزادگان تیموری، حامی علم و هنر بود. از تولد و زندگی او اطلاعات چندانی در دست نیست این حامی کتاب دوست و شاعر که به تهیه جنگ‌های ادبی و مجموعه‌های شعری علاقه وافری داشت، تنها از دوره حکمرانی و زمان مرگ او در تذکره‌های تاریخی مطالبی وجود دارد. در این مقاله سعی می‌شود به معرفی اسناد، کتب و نسخه‌های تهیه شده تحت حمایت پیر بوداق پرداخته شود و به بررسی ویژگی و ارزش‌های تصویری نسخه‌های فوق پرداخته شود. هدف اصلی پژوهش معرفی پیر بوداق به عنوان حامی هنر و پرسش‌ها، شامل معرفی اسناد، کتاب‌ها و نسخه‌های تهیه شده تحت حمایت او، همچنین ویژگی‌ها و ارزش‌های تصویری نسخه‌های تولید شده در دوران او می‌باشد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر در زمره مطالعات کیفی است که با رویکرد تاریخی - تحلیلی و تک‌نگاری و با استناد به داده‌های اسنادی صورت گرفته است. در جمع‌آوری صوری و محتوایی از منابع کتابخانه‌ای استفاده شده است. جامعه آماری پژوهش حاضر را مستندات، نسخه‌های مصور و غیرمصور و مجموعه جنگ‌های شعری تشکیل داده است. در این پژوهش ابتدا به تحلیل نقش و جایگاه پیر بوداق در دوره خویش و سپس به معرفی و تحلیل آثار کتابخانه او پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

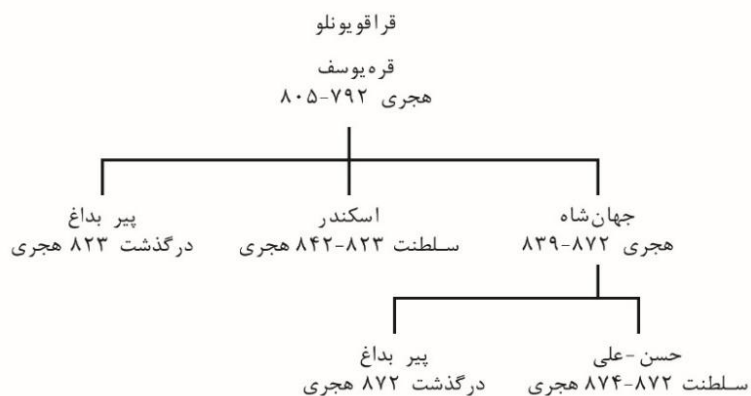
نخستین پژوهش قابل توجه مرتبط با این موضوع توسط «تیتلی»^۱ (1983)، کتابدار سابق موزه بریتانیا، صورت گرفته است. او در کتاب خود «نقاشی مینیاتور ایرانی» به معرفی و شرح فعالیت‌های پیر بوداق پرداخته است و آن را از نظر هنری و سبکی مورد تحلیل قرار داده است. دومین منبع، مطالعات «ریشار»، رئیس کتابخانه ملی پاریس است که به نسخه‌هایی که در زمان پیر بوداق تهیه شده، پرداخته است. مطالعات ریشار (۱۳۸۳) در کتاب «جلوه‌های هنر پارسی» به چاپ رسیده است. از دیگر مطالعات، کتاب «آلبوم فارسی ۱۴۰۰-۱۶۰۰» نوشته «راکسبرگ»^۲ (2005) است. او در این کتاب در مورد جنگ‌ها، سفینه‌ها و مجموعه‌های محفوظ در کتابخانه

چسب‌بندی دوبلین صحبت می‌کند که در دوران پیر بوداق تهیه شده‌اند. جدیدترین مطلب تحقیقی در منابع فارسی متعلق به «ساسة‌کی» (۱۳۸۸)، ایران‌شناس، ژاپنی است. او به مطالعه نسخه «ترجیعات سرکاری»، متعلق به دوران پیر بوداق، که در کتابخانه مجلس شورای اسلامی محفوظ است، پرداخته است. در مجموع پژوهش مستقل درباره این حامی هنر عصر قراقویونلوها منتشر نشده است. از آنجایی که زوایای آشکار و پنهان تاریخ هنر ایران می‌تواند موجب اعتلای فرهنگ این مرزوبوم باشد و آگاهی هرچه بیشتر و دانش ما را در حوزه نقاشی و نگارگری بیافزاید، لذا اهمیت پژوهش در این حوزه از نظر کتاب‌آرایی و نیز از نظر تاریخی ضروری است. همچنین، از دلایل دیگری که توجه نگارنده را به نوشتن این مقاله جلب کرد، یادداشت تاریخی قابل توجهی است که در «خمسه نظامی» (H-762) مورخ ۸۶۶ ق. برگ 316b و 317a وجود دارد و در کتابخانه توپقاپی نگهداری می‌شود. در این یادداشت به سیر فراهم آمدن این نسخه مصور توسط پنج حامی هنر که در یک بازه زمانی پنجاه‌ساله (۸۶۰-۹۱۱ ه.ق) صورت گرفته است اشاره دارد که یکی از این حامیان پیر بوداق است.^۳ در مجموع بیشتر مطالبی که درباره پیر بوداق در منابع غیر فارسی زبان و منابع داخلی وجود دارد با رویکرد نسخه‌شناسی و تاریخی بوده و مقاله و پژوهش مستقلی در این خصوص به دست نیامده است. در پژوهش حاضر تلاش شده است تا با رویکرد تک‌نگاری ابعاد جامع‌تری از این حامی هنر مورد ملاحظه قرار گرفته و نیز با معرفی نسخه‌های مختلف کتابخانه او به ابعاد گوناگون هنری، دیوان‌های شعری و نسخه‌هایی مانند جنگ و مجموعه پرداخته شود.

قراقویونلوها و پیر بوداق

پس از مرگ شاهرخ در سال (۸۵۰ ه.ق.) با وجود تلاش‌های وی در یک‌دست نگهداشتن امپراتوری تیموریان، یکپارچگی ایران از میان رفت. فرزندان و بستگان تیمور به نزاع و جنگ‌های پی‌درپی با یکدیگر پرداختند و موجب شد تا قدرت‌های دیگر به عرصه بیایند و یکی از آنان ترکمانان بودند. دوره حکومت قراقویونلوها دوره کوتاهی از تاریخ ایران بوده و همواره با جنگ‌ها و درگیری‌های مختلفی روبه‌رو بوده است. تشکیلات دولتی آنان تقریباً مشابه ساختار ایلخانان و جلاریان و تیموریان بود. حکومت جهانشاه ۳۱ سال و پسرش، پیر بوداق، ۱۸ سال به طول انجامید. در زمان جهانشاه (۸۲۳-۸۷۲ ه.ق) فرزندش، پیر بوداق (حک: ۸۶۶-۸۷۱ ه.ق)، حکومت شیراز، یزد و بغداد را داشت.^۴ پیر بوداق در تصرف هرات پدر را یاری کرده بود و منطقه وسیعی تا بغداد را به‌دست آورد و زمام امور را به‌دست گرفت. وی به‌واسطه ناخشنودی از پدرش جهانشاه به‌دلیل صلح او با ابوسعید که از روی ضعف صورت گرفت، از پیروی او سر باز می‌زند و اعلام استقلال می‌کند.^۵ جهانشاه این کار فرزند را برنتابیده و دستور به از میان برداشتن وی می‌دهد و «سرانجام او را توسط برادرش محمد میرزا و تعدادی از امرا محاصره و سپس در ۸۷۱ ه.ق به قتل می‌رساند» (میرجعفری، ۱۳۹۵، ۲۵۸). او همچون شاهزادگان تیموری از حامیان ادب و کتاب‌دوست بود و پس از آنکه پدرش هرات را تسخیر کرد، گروهی از هنرمندان نقاش و خوشنویس و شاعر را به‌همراه خود به شیراز و دربارش آورد. از این حیث «می‌توان او را تا اندازه‌ای هدایت‌گر و میراث‌دار کتابخانه بایسنقر و شاهرخ دانست» (ریشار، ۱۳۸۳، ۶۱). «پادشاهان قراقویونلو نیز سهم قابل توجهی در گسترش ادب و فرهنگ فارسی داشتند. آنان در پایتخت خود در تبریز و شیراز نویسندگان و منشیان و مورخان صاحب‌نامی را گرد هم می‌آوردند و با شاعران و استادان علم و ادب مجالست و معاشرت داشتند و این توجه به متون فارسی تا زمان به‌قدرت رسیدن صفویان باقی ماند. مجموعه‌ای دست کم مشتمل بر ۳۰ نسخه دست‌نوشته مصور که برای امیران دو قوم ترکمن آق‌قویونلو و قراقویونلو (ساکنان نواحی غربی ایران) تولید شده، گواه صادقی است بر کوشش

بلیغ امیران ترکمان در راه این مقصود؛ خصوصاً امیران قراقویونلو به نام پیر بوداق که در شیراز و سپس در بغداد فرمانروایی کرد» (فریه، ۱۳۷۴، ۲۰۸). اهتمام به امور فرهنگی، توجه به نویسندگان و شاعران و هنرمندان و معماران از امور دیوانی و از ارکان حکمرانی بود که توسط حامی هنر در طی سال‌ها سنتی مهم به‌شمار می‌رفت. پیر بوداق، پسر جهانشاه قراقویونلو، حکمرانی شیراز را در سال ۸۵۷ ق به‌دست آورد. نسخه‌های متعددی منتسب به او موجود می‌باشد که با حمایت وی در کتابخانه‌های شیراز و بغداد زمانی که او در شیراز (۸۵۷-۸۶۷ ه.ق) و سپس در بغداد (۸۶۷-۸۷۱ ه.ق) حاکم وقت بود، تهیه و تولید شده است. جهانشاه را طبع شعر بوده، به فارسی و ترکی شعر سروده است. دیوان شعری داشت که نسخه‌ای از آن را برای مولانا جامی فرستاده و جامی نیز در تحسین او منظومه‌غزایی را در شکرانه و به پاسخ نزد وی ارسال داشت. همچنین، پسرش پیر بوداق نیز شاعر بود و در اشعارش «بوداق» تخلص می‌کرد. از آثار مهم این دوره می‌توان از مسجد کبود در تبریز نام برد که در سال (۸۷۰ ق.) ساخته شد. این بنا، از نظر معماری و کاشی‌کاری‌های کم‌نظیرش، یکی از بناهای ارزشمند این دوران و پس از آن به‌شمار می‌آید و نیز سر در مسجد امام در اصفهان از بناهای درخشان دوره قراقویونلوهاست که تشابه‌های کاشی‌کاری با مسجد کبود دارد (میرجعفری، ۱۳۹۵، ۲۷۶). از سایر موارد این دوره، پیر بوداق در بغداد باغی ساخت که سال‌ها پس از او نیز همچنان آوازه داشت (منشی، ۱۳۵۰، ۱۳۴). گفتنی است، «احمد بن حسین کاتب یزدی» تاریخ جدید یزد را هنگامی که پیر بوداق به یزد آمده بود و از سوی پدرش جهانشاه نواحی جنوبی ایران را اداره می‌کرد به او تقدیم داشت (کاتب یزدی، ۱۳۸۶، ۱۲) (تصویر ۱).

تصویر ۱. نمودار سلسله قراقویونلوها. منبع: سودآور، ۱۳۸۰، ۱۲۷.

روایت دولت‌شاه از جهانشاه و پیر بوداق

دولت‌شاه در کتابش «تذکره‌الشعرا» به بیان شخصیت پیر بوداق و جهانشاه پرداخته است؛ «پیر بوداق جوان پردل و کریم بود و جهانشاه جهان دیده و مدبر و مکار و فهیم». در خصوص نزاع میان این دو پادشاه، که هر دو شاعر نیز بودند، در گفت‌وگو با هم نیز از کلام ادبی و شعر استفاده می‌کردند. محاصره دوساله بغداد توسط جهانشاه و کشتن غافلگیرانه پیر بوداق به‌دست برادرش، زمینه نابودی ایشان به‌دست خودشان را فراهم نمود. زیرا پس از زمان کوتاهی دولت آنان به کلی از میان رفت.^۶ (دولت‌شاه، ۱۳۸۲، ۵۱۸).

کتابخانه پیر بوداق: شیراز، یزد (۸۵۷-۸۶۷ ق.) و بغداد (۸۶۷-۸۷۱ ق.)

پیر بوداق سنتی که حامیان اولیه در هنر کتاب‌آرایی را آغاز کرده بودند، گسترش داد. حاکمان و شاهزاده‌های کتاب‌دوست، از جمله «سلطان احمد جلایر»، «اسکندر سلطان»، «بایسنقر» و «پیر بوداق» نمونه‌هایی در خدمت این توسعه هستند. کتابخانه‌های آن‌ها منعکس‌کننده ترجیحات شخصی آن‌ها یا نمایانگر آنچه هست که یک حاکم لایق و شایسته می‌بایست داشته باشد. کیفیت سبک نسخه‌های تیموری و پیشرفت تصویری و سبک تزییناتی، تذهیب، صحافی و خوشنویسی آن‌ها مصرانه به‌وسیله قراقویونلوها و آق‌قویونلوها تازه به تخت نشسته انتخاب شده است. نکته مورد توجهی که درباره هنر کتاب‌سازی قراقویونلوها و آق‌قویونلوها از ۸۵۳ ه.ق به بعد باقی می‌ماند، این است که آن‌ها به راحتی زیبایی‌شناسی نسخه‌های اولیه تیموری را دوباره‌سازی نمی‌کردند، اما در عوض سبک چندفرهنگی هرات و شیراز را ترکیب می‌کردند که در دوران تیموری کاملاً متفاوت است. در دوران آق‌قویونلوها، هنرمندان و خوشنویسان، پسران «اوزون حسن»، «خلیل»، «یعقوب» و «رستم» را از حامیان مشتاق می‌دانستند. سبک آق‌قویونلوها به دربارهای اطراف دریای خزر گسترش یافت (Roxburg, 2005a, 200). کتابخانه پیر بوداق در شیراز از ۸۶۳ ه.ق به بعد توسط یک خوشنویس از هرات به نام «شیخ محمودالهروی الجعفری» اداره می‌شد. چنین به نظر می‌آید هنگام تصرف هرات توسط جهانشاه این خوشنویس به خدمت پیر بوداق درآمد. او از ۸۶۵ ه.ق با پیر بوداق به بغداد رفت و تا زمان کشته شدن وی در ۸۷۱ ه.ق به او خدمت کرد. «شیخ محمود هروی» بعد از آن به دربار «یعقوب آق‌قویونلو» رفته و به خدمت پرداخته و در حدود ۸۹۵ ه.ق درگذشته است. نسخه مهر مشتری که در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود، تحت نظر او تهیه شده است. رسیدن پیر بوداق قراقویونلو در مقام فرمانروا به فارس به همراه گروهی از هنرمندانی که در آن زمان در هرات می‌زیستند، سبک نقاشی هرات را نیز همچون خوشنویسی به شیراز هدایت نمود. پیر بوداق بعدها فرمانروای بغداد شد و در آنجا نسخه‌هایی تهیه کرد که در امتداد فعالیت‌های کارگاه بایسنقر در هرات و به همان سبک و سیاق نگاشته شده‌اند (نسخه «مهر و مشتری»). به نظر می‌رسد نگارش نسخه‌ها با کاغذ زرافشان در حدود اواسط قرن نهم ه.ق آغاز شده است (این مطلب در کتابخانه پیر بوداق ثبت شده است). نخستین نمونه آن (مجموعه اشعار «حافظ»، ۸۵۵ ه.ق)، علاوه بر شیوه زرافشانی که در این دوران متداول شده بود، استفاده از کاغذهای رنگی و کاغذها و رنگ‌های مرغوب و گرانبها برای تهیه نسخه در کتابخانه پیر بوداق بوده است. شیوه‌های تزیین بدیع صفحات جنگ‌های شعری برای نخستین بار در این کارگاه‌ها به کار گرفته شد. همچنین در این دوره فن تزیینات قطعه‌رنگ (تصویر ۱۷) پدید آمد که نقش‌های عجیب از شکل‌های هندسی و اشباح حیوانی و انسانی را دربر می‌گیرد. نخستین آثار این شیوه در جنگ شعری مورخ ۸۵۳ ه.ق که در یزد تهیه شده است، یافت می‌شود (ریشار، ۱۳۸۳، ۶۴). در کتابخانه بریتانیا یک نسخه تذهیب‌دار از دیوان حافظ به تاریخ ۸۶۴ ه.ق به شماره (or-11846) که به پیر بوداق تقدیم شده وجود دارد. با این حال نسخه‌های مصور زیبایی در کلکسیون‌های مشخصی چون چستر بیٹی (P.137)، کتابخانه دفتر هند (Ms No:138)، کتابخانه توپقاپی‌سرای (Hazine 761 and Revan 1021) با دو عرضه داشت و همچنین در ایندانا آفیس وجود دارد (که در مورد آخر، رابینسون محل شش نگاره از خمسه جمالی را به تاریخ ۱۴۶۵ م. در بغداد می‌داند) (Titley, 1986, 62). مجموعه آثار باقی‌مانده از پیر بوداق که مربوط به همین دوران است، به چند گروه تقسیم می‌شود. اول، مستندات تاریخی: شامل مهرهای سلطنتی، عرضه‌داشت‌ها و فرمان او؛ دوم، نسخه‌های غیر مصور؛ سوم، نسخه‌های مصور نفیس؛ چهارم، مجموعه جنگ و غزلیات. طبق نظر پژوهشگران تعداد قابل توجهی نسخه خطی مصور از دوران امیران ترکمان در دست است که بیشتر آن‌ها تحت حمایت پیر بوداق تهیه شده است.

«تا زمان مرگ پیر بوداق (۸۷۱ ه.ق) پیدایش نسخه‌ها به سبک اولیه ترکمان شروع شده بود. این سبک به نام ترکمانان گستره متنوعی از نظر کیفیت دارد. تا پیش از حمایت‌های پیر بوداق نسخه‌هایی که در شهرهای مرکزی ایران مانند یزد و دیگر شهرها تولید می‌شدند، جنبه‌های ساده داشتند، ولی بعد از وی به دلیل حمایت‌های پیر بوداق با جلب هنرمندهای هرات به مرکز بغداد، شیراز و اصفهان، این دو سبک ترکیب شدند. در همان زمان نسخه‌های مصور در یزد تولید می‌شد؛ هرچند در تعداد هرات و شیراز نبود و سبک نگاره ساده و محلی بود» (Titley, 1986, 61-63). از نظر نگارنده، چنین به نظر می‌آید که پیر بوداق کتابخانه‌ای هم در یزد داشته است.

مستندات، مهر و فرمان حکومتی

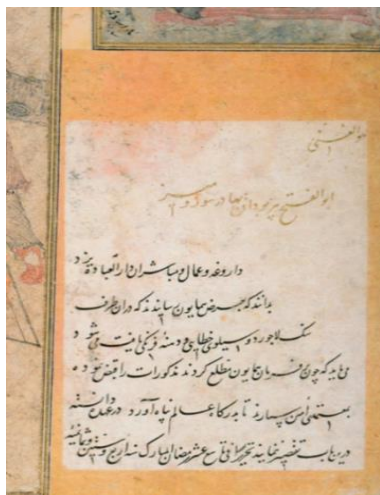
۱. **مهر پیر بوداق:** یک مهر حکومتی از پیر بوداق موجود است (تصویر ۲). «دو خاندان تیموریان و ترکمن‌ها تا سده نهم ه.ق مهرهای مدور به کار می‌بردند. نوشته مهر به خط ثلث چنین است: ان یأمر بالعدل والاحسان، پیر بوداق بن جهان‌شاه و نوشته این مهر، همچون مهری است که چهل سال بعد توسط سلطان یعقوب به کار گرفته شد» (سودآور، ۱۳۸۰، ۱۲۹).

۲. **عرضه داشت تقدیمی به پیر بوداق:** شمشه‌ای از یک شاهنامه که به پیر بوداق اهدا شده موجود است. متن این نوشته که به خط رقاع است بدین شرح است: «این کتاب خطی معروف و مشهور شاهنامه به سلطان معظم تقدیم می‌شود، کسی که سالار و سرور ملت‌هاست ...». در ادامه به توصیف این پادشاه پرداخته است (تصویر ۳). «در متن، این نکته مبهم است که آیا نخست این نسخه خطی توسط سید علی که شخصی ناشناخته است تنظیم و سپس به شاهزاده تقدیم شده یا این کتاب موجود بوده و سپس تصمیم گرفته شده به پیر بوداق اهدا شود. استفاده گشاده‌دستانه از طلا در تزئین شاهنامه زیبایی خیره‌کننده‌ای بدان بخشیده و شایسته شخصی کتاب‌دوست است که چنین کتب خطی برای او پردازش و تدوین شده است» (سودآور، ۱۳۸۰، ۱۳۲).

۳. **فرمان پیر بوداق:** سازمان‌های اداری قراقویونلوها مانند مغولان و تقریباً مشابه جلایریان و دستگاه تیموریان بود و در تقلید از پیشینیان خویش، این سلسله، همراه اسامی خود لقب خاقان، بهادر و نویان را در فرمان‌ها، مهرها، عنوان‌ها و در عرضه‌داشت دیوان‌ها و کتاب‌های مصور به کار می‌بردند (میرجعفری، ۱۳۹۵، ۲۵۸). نمونه‌ای از فرمان پیر بوداق به خط نستعلیق زیبا و با لقب «بهادر» موجود است که در شهر یزد (به تاریخ ۸۶۴ ه.ق) نوشته شده و برای آوردن و یافتن رنگ‌هایی برای وی بوده است. محتوای دستور تأکید و اهمیت مصالح و لوازم نقاشی و تصویر برای کتابخانه ایشان را بیان می‌کند و در متن آن نوشته شده: «ابوالفتح پیر بوداق بهادر داروغه و عمال و مباشران دارالعباده یزد بدانند که بعرض همایون رسانیدند که در آن طرف سنگ لاجورد و سیلوی خطایی و دهنه فرنگی یافت می‌شود. می‌باید که چون بر فرمان همایون مطلع گردند مذکورات را قبض نموده بمعتمدی سپارند تا بدرگاه عالم پناه آورده در عهده دانسته در این باب تقصیر نمایند. تحریراً فی تاسع عشر ومضان المبارک سنه اربع و ستین و ثمانیه» (Thackeston, 2001, 48). این نوشته در مرقدی در توپقایی سرای (141b - H.2153) قرار دارد (تصویر ۴).

تصویر ۲. مهر پیر بوداق، احتمالاً شیراز، در حدود سال ۸۵۷ ق. یشم حکاکی شده، ضخامت ۷/۲ سانتیمتر. نوشته‌های مهر به قلم پیر بوداق. منبع: سودآور، ۱۳۸۰، ۱۳۹.

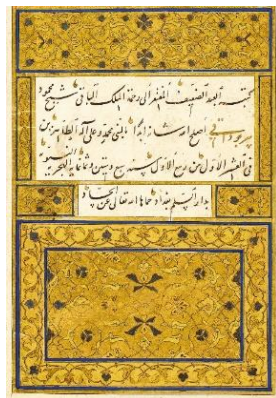
تصویر ۴. خط‌نوشته فرمان پیر بوداق، موزه توپکاپی سرای، مرقع شماره (H.2153 - 141b). منبع: موزه توپکاپی سرای.

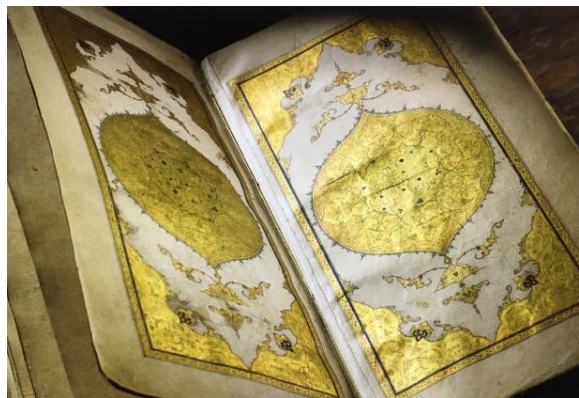
تصویر ۳. شمسۀ یک شاهنامه، گویا در شیراز به تاریخ ۸۵۸ ه.ق تهیه شده، مرکب و طلااندازی، اندازه صفحه ۲۳ در ۳۲/۱ سانتیمتر. متن عرضه‌داشت بر روی این شمسه نوشته شده. منبع: سودآور، ۱۳۸۰، ۱۳۲.

نسخه‌های غیر مصور

۱. **دیوان «حافظ»:** نسخه نفیسی از دیوان حافظ متعلق به کتابخانه پیربوداق که در بغداد و در سال ۸۶۷ ه.ق توسط شیخ محمد پیربوداقی کتابت شده است موجود می‌باشد. این نسخه در یکی از حراج‌های آثار هنری ساتبی در لندن در سال ۲۰۲۰ م. فروخته شده است. این نسخه دارای دو صفحه آغازین با طرحی زیباست که نام پیربوداق در آن به چشم می‌خورد. (تصویر ۵) در انجامه کتاب لوح‌های تزیینی چشمگیری در اطراف جدول اجرا شده و در جدول وسط نیز مشخصات و نام شیخ محمود پیربوداقی قابل مشاهده است (تصویر ۶).

تصویر ۶. صفحه انجامه کتاب دیوان حافظ.

تصویر ۵. دو صفحه آغازین دیوان حافظ تهیه شده در کتابخانه پیربوداقی در بغداد (۸۶۷ ه.ق).

منبع تصاویر ۵ و ۶: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:DivanofHafez5.jpg>

۲. اشعار «حافظ»: نسخه‌هایی از دیوان‌های شعری در برخی کتابخانه‌ها شناسایی شده‌اند که دارای آرایه و یا برگ‌های زرافشان با خط‌های زیبا هستند که برای پیر بوداق تهیه شده‌اند. نسخه‌ای که صفحات آن همراه با زرافشان است، نخستین نمونه آن در مجموعه اشعار حافظ است که در سال ۸۵۵ ه.ق برای پیر بوداق رونویسی شده است (ریشار، ۱۳۸۳، ۶۴).

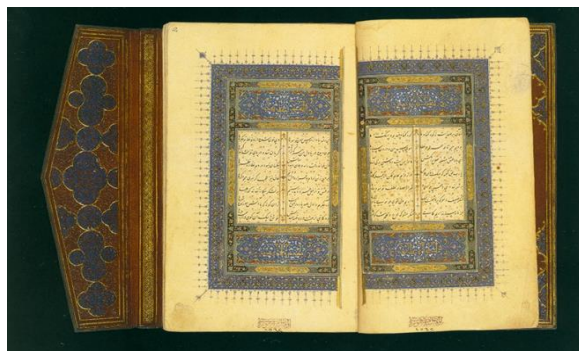
۳. اشعار «ابن یمین»: نسخه‌ای با خط «مولانا اظهر» در یزد در زمان حکومت پیر بوداق موجود است. «... اظهر کتاب خطی اشعار ابن یمین را در سال ۸۶۰ ه.ق در یزد بازنویسی کرد» (این نسخه در حال حاضر در موزه هنرهای ترک و اسلامی استانبول قرار دارد. نسخه خطی ۱۹۲۷) (سودآور، ۱۳۸۰، ۱۳۴).

۴. نسخه «مقطعات ابن یمین»: در این باره نیز «بیانی» از همین شاعر چنین ذکر کرده است: «یک نسخه مقطعات ابن یمین به قلم کتابت خفی خوش که برای پیر بوداق کتابت کرده است و چنین تاریخ و رقم دارد: «تمت فی رابع شهر رجب‌المرجب سنهٔ اربع‌وستین وثمانهٔ بمشهدالرضویهٔ عیله اسلام و التحیهٔ اظهر» در موزه ترک و اسلامی استانبول ...» و تاریخ‌نویسه به سال ۸۶۴ ه.ق است (بیانی، ۱۳۴۵، ۷۲).

۵. ۶. ۷. دیوان «کاتبی ترشیزی»، «منطق‌الطیر» و نسخه «بوستان سعدی»: در میان مجموعه‌های کتابخانه ملی فرانسه، نسخه‌ای موجود است که برای پیر بوداق رونویسی شده است. این نسخه، دیوان «کاتبی ترشیزی» است (شماره ۱۸۳۳ از تکلمه فارسی)، که در ورق‌های ۱ پشت و ۲، یک صفحه مزدوج مذهب دارد. در دایره مرکزی ورق ۱، نام کسی که نسخه برای او تهیه شده به چشم می‌خورد (ابوالفتح پیر بوداق بهادرخان). تذهیب بسیار ظریف، نسخه‌هایی را به یاد می‌آورد که در همان روزگار در کتابخانه شیراز تهیه می‌شدند. شمار آن‌ها در این مهر و مشتری بسیار اندک است و کاغذ به کار رفته در نگارش نسخه بسیار ظریف و از جنس همان کاغذی است که در یک نسخه «منطق‌الطیر» به کار رفته که در همان عصر تهیه شده است. نمونه دیگر نسخه بوستان سعدی (تکلمه فارسی، شماره ۶۵۷) است (ریشار، ۱۳۸۳، ۸۴).

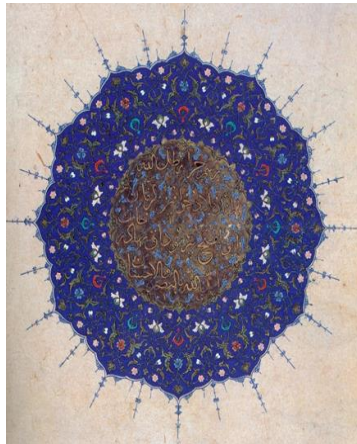
۸. دیوان «کاتبی»: دو صفحه از دیوان «کاتبی» (تصویر ۷)، به کتابت «عبدالرحیم خوارزمی» تقدیم شده به پیر بوداق به تاریخ جمادی‌الاول ۸۶۰ ه.ق در شیراز است. این دو صفحهٔ روبه‌رو دارای تذهیب و سرلوح نفیس است و با توجه به ابعاد نسخه، در اوج ظرافت اجرا شده‌اند. لازم به ذکر است این خوشنویس، همان انیسی، کاتب خمسه است. دیوان کاتبی اولین نسخه شناخته شده‌ای است که تحت حمایت پیر بوداق تهیه شده است. تعداد نسخه‌هایی منسوب به او موجود است که در شیراز و بغداد فراهم شده است. سبک غالب نسخه‌های اولیه، پاسخگوی سنت‌های محلی شیراز هستند در حالی که نسخه‌های بغداد تأثیر سنت توسعه یافتهٔ هرات تحت حمایت بایسنقر را نشان می‌دهد. این نمونه، سبک نسخه‌پردازی کلی پیر بوداق را بیان می‌کند. اکثر آن‌ها نسخه‌های دیوان شعری بدون تصویر هستند، چه دیوان‌های یک شاعر مستقل یا جنگ‌ها و مجموعه‌های شاعران مختلف و یا منظومه اشعار طولانی شاعرانی مانند «مولانا جلال‌الدین رومی» و «امیر خسرو دهلوی». هر نسخه دارای ویژگی‌هایی مانند کاغذ (مرغوب)، خطاطی فوق‌العاده، صحافی فاخر و آرایه‌های خلاقانه‌اند. برخی از خوشنویسان بسیار برجستهٔ زمان پیر بوداق، سلیقهٔ ناب وی را به اندازهٔ کافی درنیافتند و نتوانستند بازتاب دهند. از جمله «شیخ محمود» و «اظهر» که هر دو شاگرد «جعفر بایسنقر» بودند که کتابخانهٔ هرات را مدیریت می‌کردند و «عبدالرحمان خوارزمی» که منسوب به ابداع سبک جدید نستعلیق است. فرزندان او «عبدالرحیم» و «عبدالکریم» نیز برای حامیان ترکمن آق‌قویونلو کار می‌کردند. همهٔ این خوشنویسان در طول قرن نهم فعالیت داشتند (Roxburg, 2005a, 430).

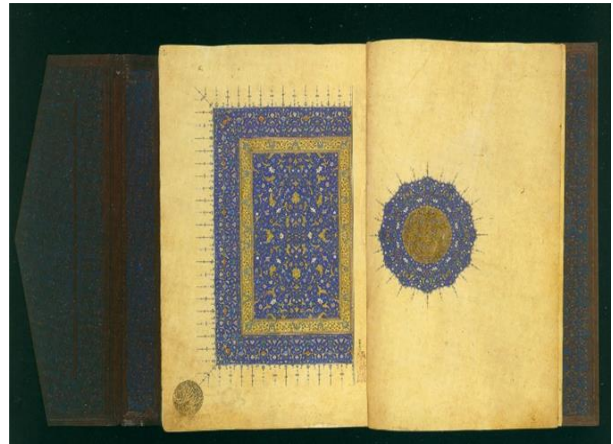

تصویر ۷. دیوان کاتبی، شماره ۱۹۸۶، اندازه ۲۱ در ۱۲ سانتی‌متر، برگ ۱۳۱، صفحات 1b, 2a، ساخته شده در شیراز. منبع: موزه ترک و آثار اسلامی استانبول.

۹. دیوان «قاسمی»: نسخه دیگری از این دیوان در موزه استانبول در دست است به نام «دیوان قاسمی» به قلم «شیخ محمود پیر بوداقی» به تاریخ ۸۶۳ ه.ق در شیراز است. در عرضه داشت شمسۀ این نسخه آمده: خزانه ظل الله ابوالفتح پیر بوداق بهادر (تصویر ۸). این نسخه محفوظ در موزه ترک و اسلامی است و دارای تذهیب دوصفحه‌ای است که یک صفحه آن مفقود شده و با یک صفحه شمسه همراه است. کاتب آن شیخ محمود پیر بوداقی و اهدا شده به پیر بوداق است. این شمسه و تذهیب آن، جزء کارهای فاخر این دوران به شمار می‌آید. این دومین مجموعه شعر شناخته شده‌ای است که پیر بوداق در تهیه آن نقش داشته است. این مجموعه شامل «غزل‌های قاسم انوار»، شاعر معاصر شاهرخ و پسرش بایسنقر، است. این نسخه عنوان پیر بوداق را هم بر روی جلد و هم بر روی صفحه آغازین دربر دارد. این نسخه نیز مانند همه نسخه‌هایی که برای پیر بوداق ساخته شده با تزیینات فوق‌العاده‌ای در کل عناصر کتاب، مثل صفحه عرضه‌داشت و سرفصل‌ها همراه است که در دو صفحه آغازین مشخص است. در عین حال، در پایان قسمت پایین یا صفحه مقابل عرضه‌داشت و در تمام صفحات نسخه‌ها سبک و طرح به شکل کاملاً غیر سنتی (ابداعی) به چشم می‌خورد (Roxburg, 2005a, 429). برای پی بردن به ارزش‌ها و نبوغ هنری به کار رفته در نسخه‌ها، به خصوص در اجرای تذهیب و شمسه‌ها در کتابخانه پیر بوداق، این شمسه از کتاب خطی دیوان قاسمی، قابل تأمل است (تصویر ۹). در قرن نهم ه.ق، مینیاتورهای دوصفحه‌ای اغلب با یک صفحه مقدمه در آغاز نسخه همراه بوده‌اند و معمولاً با حاشیه تزیینی قاب می‌شدند. تذهیب‌گران شیراز، مثل دیگر هنرمندان، سبک متمایزی را با مهارت‌های رنگ و طراحی خاص خود می‌ساختند. رنگ‌های غنی در زمان حامی‌گری اسکندر سلطان و آبی تیره و طلایی در نسخه‌های سال‌های ۸۶۳-۸۷۴ ه.ق پیر بوداق دیده می‌شود و طراحی ساده‌تر و به‌طور همزمان استفاده قوی از آبی و طلایی در نسخه‌های تزیینی ترکمن، همگی کاملاً قابل تمایز هستند (Titly, 1986, 236).

تصویر ۹. دیوان قاسمی، تصویر بزرگ شده شمسه، برگ ۲۲۲، صفحه 2a-1b. منبع: موزه ترک و آثار اسلامی استانبول.

تصویر ۸. دیوان قاسمی ۸۶۳ ه.ق، شماره ۱۹۸۶، برگ ۲۳۲، شمسه، صفحه 2a ساخته شده در شیراز، منبع: موزه ترک و آثار اسلامی استانبول.

۱۰. دیوان سعد حافظ تبریزی: دو نسخه با کتابت‌های مختلف از این دیوان موجود است. نسخه اول دیوان «سعد تبریزی» است که مؤلف آن «جلال‌الدین سعدالله تبریزی» معرفی شده است و محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۸۷۰۶۵ به خط نستعلیق است که در سال ۸۶۴ ه.ق توسط «محمود بن محمد بن محمود خماری» از کاتبان دربار پیر بوداق و در زمان حیات شاعر کتابت شده است. این نسخه دارای یک ترنج، یک سرلوح و جلد سوخت یک‌رو ضربی است. نسخه دیگری از همین دیوان در موزه بریتانیا، به شماره 11846.OR، نگهداری می‌شود که کتابت آن توسط «شیخ محمود هروی پیر بوداقی» در ۸۶۴ ه.ق انجام شده است (حاج‌احمدی‌پور رفسنجانی و پورمختار، ۱۳۹۲).

۱۱. دیوان سعد حافظ (نسخه موزه بریتانیا): هیچ نسخه مصوری که برای پیر بوداق فراهم شده باشد در کتابخانه بریتانیا موجود نمی‌باشد. اما یک نسخه بسیار نفیس، دارای تزیینات و تذهیب از دیوان سعد حافظ به تاریخ ۸۶۴ ه.ق با شماره (OR.11846) موجود می‌باشد که دارای عرضه داشت به اوست. (Titley, 1986, 62). اندازه کتاب ۲۵۷×۱۳۰ میلیمتر و دارای دو صفحه تذهیب شده فاخر است. در شمسه وسط روی یک آن، نام و لقب وی (پیر بوداق ابوالفتح بهادر خان) آمده است (تصویر ۱۰). این نسخه از نظر جدول کشی و نیز آرایه‌های صفحات بسیار ظریف اجرا شده و در برخی صفحات آرایه‌های رنگین در عنوان‌بندی‌ها بکار رفته است (تصویر ۱۱) و نیز دارای سرلوح‌های نفیسی می‌باشد. در انجمنه‌ای این کتاب نام شیخ محمود پیر بوداقی کاتب نسخه، تاریخ ۸۶۷ ه.ق و محل آن شیراز ذکر شده است (تصویر ۱۲).

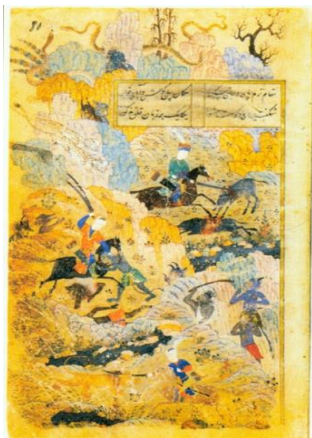
تصویر ۱۰. دو صفحه تذهیب شده دیوان سعد.
تصویر ۱۱. صفحه ۱۴۹ ب عنوان بندی و آرایه های همراه دیوان سعد کاتبیت شده در شیراز موزه سعد.
تصویر ۱۲. صفحه انجامه دیوان سعد کاتبیت شده در شیراز موزه سعد.
بریتانیا (OR.11846).

منبع تصاویر ۱۰، ۱۱ و ۱۲: <https://museum.ganjoor.net/items/hafezsaad>

نسخه‌های مصور

۱. مهر و مشتری؛ عصار تبریزی: نسخه عصار تبریزی مهر مشتری در بغداد و در حدود ۸۶۵-۸۷۰ ه.ق تهیه شده است. داستان مهر و مشتری که عشقنامه نیز نامیده می‌شود در ۷۷۸ ه.ق در زمان فرمانروایی آل جلاویه به دست «مولانا شمس الدین حاجی محمد عصار تبریزی» سروده شد. او عارف، ریاضیدان، منجم و ادیب بود. این نسخه دارای هفت پرده نقاشی بسیار زیبا است. نقاشی ورق ۸۰، جنگ مشتری، بدر و مهراب را با گرازهای وحشی، یک شیر و چند دیو در کوه‌های البرز نشان می‌دهد. متأسفانه این نقاشی مانند نقاشی‌های دیگر کتاب فاقد تاریخ و امضا است. «ام‌بسیل دبیلو رایبسون»، نقاش این پرده‌ها را شناسایی کرده است که این نقاش همان هنرمندی است که در حدود ۸۶۵-۸۷۰ ه.ق در بغداد، کلیله و دمنه و چند نسخه دیگر را برای پیر بوداق مصور کرده است. بنابراین نقاشی‌های این نسخه، هنر دست یکی از استادان کتابخانه پیر بوداق در بغداد است. این نسخه تحت نظارت «شیخ محمود الهروی» کتابدار کتابخانه پیر بوداق انجام گرفته است (تصویر ۱۳) (Titley, 1986, 84).

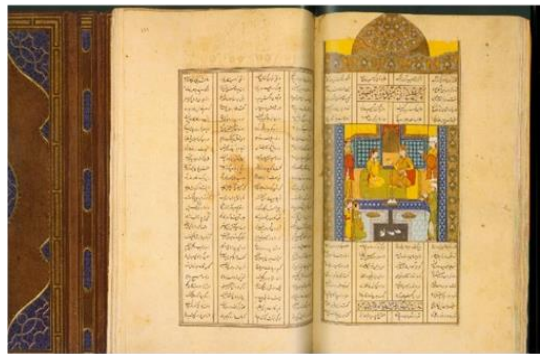
۲. نسخه مصور دیوان «امیر خسرو دهلوی»: این نسخه به شماره (Revan 1021) برای پیر بوداق به تاریخ شوال ۸۶۷ ه.ق به قلم محمود کاتب و در بغداد تهیه شده است (تصویر ۱۴). این نسخه دارای هشت نگاره است. در مناظر این نگاره‌ها، تأثیرات اولیه مکتب هرات مشاهده می‌شود و طراحی پیکره‌ها با ظرافتی خاص در ارتباط با ترکیب‌بندی‌ها هستند (تصویر ۱۵) (Titley, 1986, 63).

تصویر ۱۳. عصار تبریزی، مهر مشتری، در بغداد، حدود (۸۶۵-۸۷۰ ق.)، کتابخانه ملی پاریس (شماره ۱۹۶۴)، ورق ۸۰. منبع: Titley, 1986, 84.

تصویر ۱۵. (برگ 48a)، مجلس جشن در چمن‌زار. منبع: Titley, 1986, 63.

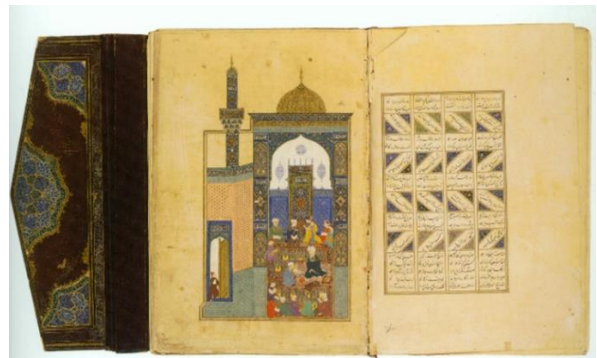

تصویر ۱۴. نسخه دیوان «امیر خسرو دهلوی» (۸۶۷ ه.ق)، در بغداد، شماره (Revan 1021)، موزه توپکاپی‌سرای (برگ 165b و 166a)، مرکب و طلا بر روی کاغذ. منبع: Titley, 1986, 63.

۳. «خمسۀ نظامی» (H.761): نسخه مصوری به کتابت و قلم دو خوشنویس، «شیخ محمود پیر بوداقي» و «فخرالدین احمد»، به تاریخ ۸۶۶ و ۸۸۱ ه.ق در شیراز است (تصویر ۱۶). این نسخه محفوظ در توپکاپی‌سرای است. قسمت اول این نسخه تا صفحه دویست آن برای پیر بوداقي ساخته شده است. این نسخه دارای ۱۶ نگاره است. همچنین از نظر سبکی ارتباطی را نشان می‌دهد که با زنجیره‌ای تکراری از ترکیب‌بندی‌های مشابه گسترش یافته همچون «همای و همایون» جلایری (۸۱۴-۸۱۵ ه.ق) است که در امتداد نسخه‌های ترکیبی مصور شیراز، تحت حمایت «بایسنقر» و «شاهرخ»، به‌طور همزمان و همچنین در دوره سلطان حسین در هرات، در اواخر قرن نهم ه.ق، تولید شده‌اند. قسمت دوم این نسخه مصور نیست و به‌دستور «ابوالفتح سلطان خلیل» کامل شده است. کل نسخه برای تقدیم به پدر او «اوزون حسن»، حاکم آق‌قویونلو، در نظر گرفته شده بود (Titley, 1986, 63). در متن صفحه آمده: «هر کودکی از امید و از بیم مشغول شده بدرس و تعلیم». در این مجلس لیلی و مجنون در مدرسه یا مکتب‌خانه‌ای ترسیم شده‌اند و کودکان و نوجوانان دختر و پسر به درس خواندن مشغول هستند. در این تصویر دوصفحه‌ای، در صفحه راست، متن همراه با آرایه‌های مثلثی شکل بسیار ظریفی اجرا شده و در صفحه چپ، فضای مدرسه‌ای فاخر به تصویر کشیده شده است.

تصویر ۱۷. خمسۀ نظامی، شماره (H.762)، «مجلس بهرام گور در گنبد سبز». منبع: موزه توپکاپی‌سرای.

تصویر ۱۶. «خمسۀ نظامی» شماره (H.761)، مجلس درس، موزه توپکاپی‌سرای، تصویر برگ (105b-106a)، اندازه: ۲۰/۲ در ۳۰/۷ سانتیمتر، برگ. منبع: Titley, 1986, 63.

۴. **خمسۀ شماره (H.762) (۸۶۱-۸۸۲ ه.ق):** این نسخهٔ خمسه که از نمونه‌های مهم از نظر نگاره‌های آن است نیز در همین کتابخانه تویقایی سرای قرار دارد. کتابت اولیهٔ این نسخه توسط «مولانا اظهر»، شاگرد «جعفر تبریزی»، است. در متن آن آمده که شروع آن در زمان «ابوالقاسم بابر تیموری» آغاز شده و ادامهٔ آن توسط پیر بوداق تکمیل شده و توسط «سلطان خلیل» ادامه یافته است و سپس کتابخانهٔ «سلطان یعقوب» انجام آن را عهده‌دار می‌شود و در نهایت در زمان شاه اسماعیل صفوی اتمام می‌یابد. در متن چنین آمده: «بعد از آن، پیر بوداق میرزا را همین داعیه دامن گیر شد. هنوز بر آن ظفر نیافته پای عمرش در دامن مرگ پیچید. و او نیز از این جام بکام نرسیده رخت هستی بسر منزل نیستی کشید» (Tackeston, 2001, 50). روشن نیست در زمان پیر بوداق چه مقدار کار بر روی این نسخه انجام شده باشد. در این نگاره بهرام گور در گنبد سبز ترسیم شده است. این نسخه دارای ۱۹ نگاره است (تصویر ۱۷).

۵. **خمسۀ نظامی (H.753):** نسخهٔ مصور نفیس دیگری از خمسۀ نظامی مربوط به این دوران به شماره (H.753) در کتابخانهٔ موزهٔ تویقایی سرای موجود است. احتمالاً محل آن شیراز و در حدود ۸۶۴-۸۶۲ ه.ق تهیه شده و دارای ۳۲۵ صفحه است که تعدادی از صفحات آن مصور هستند. نگاره‌های این خمسه از نظر تصویرسازی دارای اهمیت است. در این تصویر مانی نقاش در حال ترسیم سگ مرده‌ای بر آب مشاهده می‌شود. فضای نقاشی و ارتباط با زمینهٔ درختان ترکیب سنجیده‌ای دارد. در شیوه‌نگاره‌های ترکمنی، نقش طبیعت و منظره بسیار قابل تأمل است (تصویر ۱۸).

۶. **خمسۀ جمالی:** نسخهٔ دیگری از کتابخانهٔ پیر بوداق در دست است که متعلق به ۸۶۹ ه.ق در بغداد است. این نسخه از نظر سبکی پیوندی با «شاهنامهٔ بایسنقری» و نیز «شاهنامهٔ محمد جوکی» دارد و نیز در اجرای مناظر، گیاهان و طراحی حالات پیکره‌ها و آرایش صفحات پیش‌درآمدی بر مکتب سلطان حسین بایقراست (کن‌بای، ۱۳۸۲، ۶۹). با اینکه طراحی پیکره‌ها سبک ترکمنی دارند، ولیکن در پس‌زمینه و منظره‌ها تأثیرپذیری از نگاره‌ها در نسخهٔ کتابخانهٔ پیر بوداق مشهود است (تصویر ۱۹).

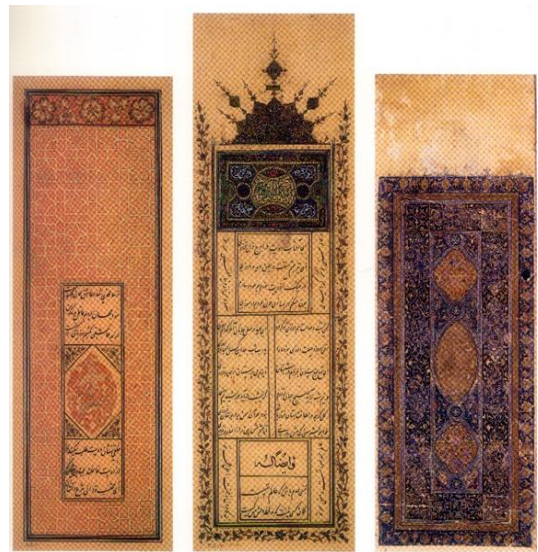
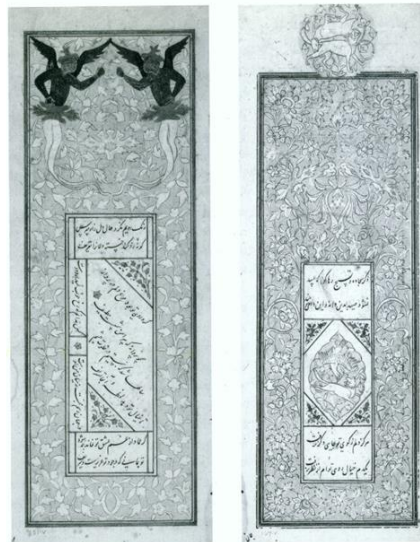
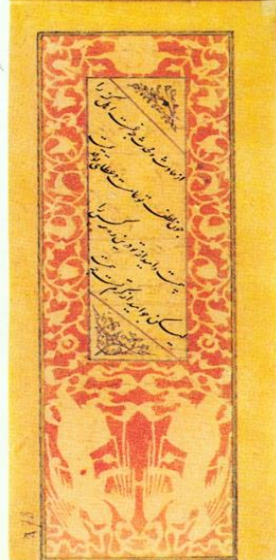
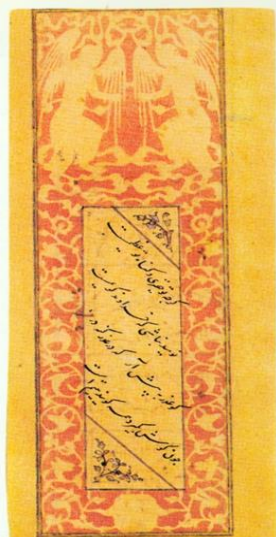
تصویر ۱۹. خمسۀ جمالی؛ مجلس‌های و همایون، بغداد، ۸۷۰ ه.ق، اندازه ۲۲/۹ در ۲۶ سانتیمتر. منبع: کتابخانهٔ هند شرقی لندن.

تصویر ۱۸. خمسۀ نظامی (H.753)، اندازه ۲۵/۱ در ۳۵/۳ سانتیمتر، برگ دو صفحهٔ مقابل متن، تصویر برگ 304b-305a، حدود ۸۶۲-۸۶۴ ه.ق. منبع: موزهٔ تویقایی سرای.

مجموعه‌ها و جُنگ‌های شعری

۱. یک جُنگ و دو سفینه غزلیات (۸۵۳ ه.ق): دو سفینه و یک جُنگ^۷ در میان سایر نسخه‌ها که برای پیر بوداق فراهم شده نشان می‌دهد که سلیقه و علاقه او به سمت مجموعه‌ها، به خصوص مجموعه اشعار بوده است. این دو سفینه و یک جُنگ در شیراز در زمانی که او حاکم آن منطقه بوده، ساخته شده است (تصویر ۲۰). اولین مجموعه نسخه‌ها در کل پاسخگوی سنت‌های محلی شیراز است. در حالی که جوهره نسخه‌های بغداد و تأثیر سنت‌های هرات را که آن نیز متأثر از شیوه بایسنقری است، نشان می‌دهد. یکی از جُنگ‌های او سروده‌ای ادبی است که رسائل سروده «حسام ابن محمد رشید صراف خوارزمی» است. این نسخه در سال ۸۶۰ ه.ق به وسیله «شیخ محمود» کتابت شد که از شاگردان «جعفر تبریزی بایسنقری» است. او زمانی دو سفینه اولیه پیر بوداق را نسخه برداری کرد که پدر پیر بوداق دستور داده بود پسرش به بغداد برگردد. اولین سفینه، «دوبیتی‌های خیام» (۱۱۲۳ م.) و «خواجو افضل کاشی» (۸-۱۳۰۷ م.) و دستورنامهٔ مثنوی اخلاقی «نظاری قهستانی» (۲۱-۱۳۲۰ م.) را دربر دارد. سفینه دوم، شاعران بسیاری را دربر دارد. چیزی که این سه نسخه بیان می‌کنند، تداوم عادت جُنگ‌سازی یا نسخه‌سازی، کلکسیون‌های شعر سفارشی است که مطابق با ترجیحات حامیان است. هرچند سفینه‌های پیر بوداق سلیقه‌ای را که حاوی خلق نوع جدیدی از تزئینات است، نشان می‌دهد، طبق شواهد سال‌های میانی قرن ۸ ه.ق به نظر می‌رسد تکنیک‌های جدید مثل استنسیل به جُنگ‌ها محدود می‌شود. یکی از قابل توجه‌ترین آن‌ها سفینه غزلی از شاعران است که در سال ۸۵۶ ه.ق کامل شده است. در میان آن‌ها نام‌های «سعدی»، «خواجوی کرمانی»، «حسن دهلوی»، «عراقی» و «اوحدی» مشاهده می‌شود (تصویر ۲۱). این جُنگ همچنین شامل غزل‌هایی است از شاعران معاصر تیموری که در کنار بایسنقر بودند. این غزل‌های کوتاه که موضوع آن‌ها با انسان یا عشق‌های افسانه‌ای سر و کار دارد از پنج تا دوازده بیت است و مناسب قالب سفینه هستند. همانند دیگر کتاب‌ها، تزئینات در سفینه ۸۵۶ ه.ق نیز نقش مهمی ایفا می‌کنند. این‌طور به نظر می‌آید که موتیف‌های مجرد که در فضاهای خالی متن ادغام شده، متعلق به سبک استاد نستعلیق، «شیخ محمود» است. همچنین سبک تزئیناتی با موتیف‌های شاخص و پالت‌های رنگی محدود شده و با زرافشان، بر کاغذهایی با طیف‌های لطیف رنگی، شکل گرفته است. این محدود کردن تکنیک و مواد نشانه بازگشت به کنترل تولید نسخه‌ها در هرات در محدودهٔ زمانی حدود ۸۲۴ ه.ق است و در این بازگشت پیر بوداق و شیخ محمود نسخه‌های بایسنقری را الگوی خود داشتند. دیوان شعری از «یوسف امیری» شاعر دوران بایسنقر است که در مقدمهٔ آن تقدیر از شاهزاده تیموری وجود دارد. هرچند می‌توان قسمتی از زیبایی‌شناسی سفینه‌های پیر بوداق را نوعی صرفه‌جویی تصویری بیان کرد. این را هم می‌توان گفت که خوشنویسان همزمان به شکل وسیعی قطعه‌های تک‌برگی تولید می‌کردند که ساختار آن با صفحه‌آرایی متن که در سفینه قرار داشته هماهنگ بوده است (Roxburg, 2005b, 156-158).

تصویر ۲۱. دو صفحه از یک جُنگ، ۸۵۳ ه.ق، شیراز، اندازه ۷/۷ در ۲۱/۲ سانتیمتر. منبع: کتابخانه چستربیتی دوبلین.

تصویر ۲۰. سه برگ از یک جُنگ و غزلیات، ۸۵۳ ه.ق، شیراز، اندازه ۷/۷ در ۲۱/۲ سانتیمتر، برگ رویی، 1a و 32b، 42b. منبع: کتابخانه چستربیتی دوبلین.

۴. جُنگ شعر فارسی (حدود ۸۵۵ ه.ق)، محل، احتمالاً، مرکز ایران (اصفهان، یزد): به نظر می‌رسد که این جُنگ در همان کارگاهی تهیه شده که جُنگ غزلیات فارسی مورخ ۸۵۳ ه.ق تهیه شده است. جُنگ غزلیات در مجموعه چستربیتی دوبلین نگهداری می‌شود. متأسفانه آغاز و پایان نسخه افتاده است و تنها یک ترقیمه در درون ورق ۳۳ دارد که نام و تاریخی در آن درج نشده است. افزون بر چند رباعی (ورق ۲۵-۳۵، پشت، ۳۶-۳۷ پشت) و چند معما (معنیات به شعر ورق‌های ۳۳-۲۶)، این نسخه حاوی غزلیات شاعران مختلف است (ریشار، ۱۳۸۳، ۸۳) (تصویر ۲۲). آشفته‌گی کنونی مانع از این می‌شود که دریابیم آیا این اشعار در ابتدا براساس نظم خاصی مرتب شده بودند یا خیر؛ اما در همین اوراق نیز می‌توان نام شمار انبوهی از شاعران را یافت: «آذری»، «ابن عماد»، «ابن‌یمین اوحدی»، «بساطی»، «جلال»، «حافظ»، «حسن»، «خسرو»، «خواجو»، «خیالی»، «سعدی»، «سلمان»، «شاهی»، «شمس تبریزی»، «طالب»، «طوسی»، «عصمت»، «عطار»، «قاسم»، «قاسمی»، «قدیمی»، «کاتبی»، «کمال»، «موالی»، «ناصر» (؟) و «ناصر». در میان متأخرین، شاعران عبارتند از: «عصمت» (وفات در ۸۴۱ ه.ق)، «کاتبی» (در حدود ۸۴۰-۸۳۸ ه.ق)، «خیالی» (در حدود ۸۵۱ ه.ق)، «شاهی» (وفات در حدود ۸۶۰ ه.ق) و «آذری» (وفات در ۸۶۸ ه.ق). از آنجا که در این مجموعه نام جامی نیامده است، می‌توان تاریخ نگارش آن را حدود سال ۸۵۵ ه.ق تخمین زد، هرچند که تاریخ زندگی برخی از شاعران، از جمله موالی دانسته نیست. از سده نهم ه.ق، شمار قابل توجهی جُنگ در قطع مستطیل (به‌روشی با منشأ قدیمی) یافت می‌شود. این نوع مجموعه‌ها، در دربارهای تیموری و پس از آن ترکمن‌ها بسیار مورد توجه بودند در این دربارها شعر و شاعر از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بودند. آنچه در این نسخه بیش از هر چیز جلب نظر می‌کند، صفحه‌آرایی شگفت‌انگیز آن است. ابیات به‌صورت بسیار متنوعی نگاشته شده‌اند. برخی خطوط چنان در هم فرو رفته‌اند که تشخیص کلمات یک مصرع قبل یا بعد، به‌سختی صورت می‌پذیرد. در این موارد، تنها قافیه‌ها با دادن نشانه‌هایی به یاری خواننده می‌آیند. شماری از اوراق نسخه از کاغذهای بسیار ظریفی هستند و برخی دیگر به رنگ‌های اخراپی، بنفش و گلی

تصویر ۲۲. احتمالاً یزد و اصفهان، حدود ۸۵۵ ه.ق شماره ۱۷۹۸، ورق ۷۲ پشت و ورق ۷۳، اندازه ۱۹ در ۸/۲ میلیمتر. منبع: شعبه شرقی کتابخانه ملی پاریس.

رنگ آمیزی شدند. بر روی یک طرف (صفحه) برخی از اوراق نیز از رنگی استفاده شده که شبیه به ذوب‌شدگی با رنگ سرخ یا قهوه‌ای است. همچون نسخهٔ دوبلین، شاخص‌ترین عنصر این نسخه وجود آرایه‌های الصاقی در اوراق ۷ پشت، ۸ و ۲۸ پشت، ۲۹ و ۳۳ پشت، ۳۴، ۳۸ و ۴۱ پشت، ۴۲ و ۵۶ پشت و ۵۷ و غیره است. در اوراق ۹۷ پشت و ۹۸، این نوع آرایه بر روی کاغذ رنگ شده الصاق شده است. این نوع آرایه‌ها که از یک یا چند رنگ تشکیل شده و تنها بر روی یک طرف کاغذ، در دو صفحهٔ روبه‌رو اجرا شده‌اند، از نقش‌های زمینه‌ای گوناگونی برخوردارند. اشکالی مانند اصل واق و طرح‌های هندسی و ملائک و پریان، حیوانات (میمون، غزال، ماهی و غیره)، شاخه‌های درخت و قوقاق (ورق ۷۲ پشت و ورق ۷۳) و چند موضوع درهم آمیختهٔ دیگر را می‌توان مشاهده کرد. افزون‌بر این آرایه‌های درخور توجه، در ورق ۱۰۸ پشت، به یک سرلوح مذهب بسیار زیبا برمی‌خوریم که یک عبارت کوتاه «الحمد» را دربر می‌گیرد و با وجود سادگی بسیار شبیه سرلوح نسخهٔ دوبلین است (ریشار، ۱۳۸۳، ۸۳).

۵. مجموعهٔ ترجیعات سرکاری (شاهانه)، مورخ ۸۶۶ ه.ق: مجموعهٔ ترجیعات «سرکاری (شاهانه)» از جمله نمونه‌های ارزشمند کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی است. این نسخه که به‌شمارهٔ ۹۷۰ است، یادگاری از عصر قراقویونلوهاست که در دربار پیر بوداق ابن جهان‌شاه در شوشتر و بغداد تهیه و تدوین شده است. این کتاب از نظر وضع خوشنویسی، خوشنویسان شاهی و شاعرانی که اشعارشان آمده و نیز از نظر کتاب‌آرایی بسیار حائز اهمیت است. این نسخه در سال ۸۶۶ ه.ق کتابت و دارای ۲۱۲ صفحه در اندازهٔ ۲۶ در ۱۵/۵ سانتیمتر است. در حال حاضر این نسخه مرمت شده، ولی قطع اصلی آن مشخص نیست. همچنین اوراق این نسخه مشوش و فهرست آن نیز آشفته است. از تحقیق صورت گرفته به‌دست می‌آید که طرح تدوین این مجموعه در شوشتر ریخته شده بود و توسط کاتبان، برخی در شوشتر و برخی در بغداد، انجام شده است. این نسخه در سال ۸۶۶ ه.ق به اتمام رسیده است (ساسه‌کی، ۱۳۸۸). این نسخهٔ نفیس دارای سرلوح‌های متعددی است و در بین صفحات، تعدادی تشعیرهای کامل یک صفحه‌ای وجود دارد که به‌صورت حل‌کاری (طلا) اجرا شده‌اند (تصویر ۲۳). در مجموعهٔ ترجیعات «سرکاری» نام پانزده شاعر به‌چشم می‌خورد که اسامی بدین شرح است: «سعیدی»، «سلمان ساوجی»، «خواجوی کرمانی»، «ناصر بخارایی»، «فضل‌الله استرآبادی»، «عمادی نسیمی»، «محمدشیرین مغربی»، «امیر مخدوم»، «همام‌الدین گلباری»، «خواجه عبید زاکانی»، «اشرف»، «جامی»، «اوحدی مراغه‌ای» و «فخرالدین عراقی». در کتابت مجموعهٔ ترجیعات در دربار پیر بوداق نام هفت کاتب نیز به‌چشم می‌خورد که احتمالاً از دست پروردگان استادان خط چون «عبدالرحمن خوارزمی» و «شیخ محمود»، کتابدار پیر بوداق، بوده‌اند. مابقی گمنام هستند و با قلمشان در نسخهٔ ترجیعات پیوندشان به کتابخانهٔ پیر بوداق ثبت و به‌یادگار مانده است. نام هفت خوشنویس ترجیعات بدین شرح است: «شرف‌الدین حسین مشهدی»، «مولانا میرک شیرازی»، «عبدالرحمن خوارزمی»، «محمود کاتب»، «سلطان محمد مشهدی»، «محمد بن خماری» و «فخرالدین احمد». باید گفت که گرچه این خوشنویسان آثارشان کمتر یافت شده و نام و شرح حال آن‌ها در منابع هنری و تاریخی و ادبی یافت نمی‌شود، آن‌ها از کاتبان مقرر پادشاه مقتدر شیراز، مرکز فرهنگی ایران اواسط قرن نهمه.ق، بوده‌اند. همچنین هنرمندان قابل توجهی در دربار قراقویونلوها فعال بودند که نام آنان بر ما پوشیده است (ساسه‌کی، ۱۳۸۸). با توجه به کتاب و دیوان‌های ادبی و هنری باقی مانده از دوران پیر بوداق درمی‌یابیم که او، در زمان کوتاه زمامداری خویش، توانست نسخه‌های متعدد و قابل توجهی را تهیه و تولید کند که هر یک از این نسخه‌ها به‌تنهایی گوشه‌ای از فرهنگ ایران را بازگو می‌نمایند. همچنین باید به این نکته اذعان داشت که هنرمندان نقاش و خوشنویس کتابخانهٔ او، در اجرای کارهایشان، از مهارت و سلیقهٔ مطلوبی برخوردار بودند.

تصویر ۲۳. ترجیعات، صفحهٔ

حل‌کاری، برگ 35a، شمارهٔ ۹۷۰ کتابخانهٔ دربار پیر بوداق (۸۶۶ ه.ق). منبع: کتابخانهٔ مجلس شورای

بحث پیش از نتیجه‌گیری

در بحث‌های مختلفی که در پژوهش حاضر صورت گرفت، بیشتر بر معرفی نسخه‌ها و نیز دیوان‌های مصور تأکید شد و تاحدودی به کیفیت تصاویر و ارزش‌های هنری آن‌ها پرداخته شد. این در حالی است که پیر بوداق از شاعران و خوشنویسان عصر خویش حمایت ویژه‌ای داشت. به تحریر درآوردن اشعار، مورد تأکید او بود و دیوان شاعران صاحب‌نام گذشته و شاعران جوان خوش‌ذوق گمنام معاصر که در زمان او می‌زیستند از چشم او پنهان نمانده و با ثبت اشعار آنان گذشته فرهنگی را با عصر خویش پیوند داده است و توانسته خدمت بزرگی برای ادبیات زمان خود انجام دهد. دیوان‌های شعری، جنگ‌ها و مجموعه‌های ادبی ارزشمندی که با حمایت پیر بوداق تهیه شده است، قسمت عمده‌ای از تاریخ ادبیات سده نهم را بازتاب می‌دهد که هنوز به‌درستی مورد مطالعه قرار نگرفته و مستلزم تحقیق تخصصی از سوی محققین این حوزه است. همچنین، زندگی و آثار شاعرانی که نامشان در این مجموعه‌ها آمده، که برخی برای نخستین‌بار ذکر شده‌اند، و نیز شرح حال خوشنویسان برجسته و هنرمندان کتابخانه او دارای اهمیت ویژه و نیازمند تحقیق هستند که از بحث این پژوهش خارج است. از آنجایی که پیر بوداق خود شاعر بود به تولید نسخه‌های مصور و غیر مصور علاقه داشت و موجب رشد و گسترش کتاب‌آرایی شد. شاید در مقایسه با ادوار قبل و بعد از آن از نظر کیفیت در سطح بالاتری قرار داشته باشد و از نظر فاخر بودن کم‌نظیر است.

نتیجه‌گیری

پیر بوداق، علاوه بر لیاقت و شجاعت در جنگ‌ها و امور مملکتی و حکمرانی، در پیش بردن امور فرهنگی و هنری با همکاری هنرمندان دربار خود توانست جایگاه ممتازی به‌دست آورد. وی در مدت کوتاهی آثار قابل توجهی را به‌وجود آورد و نسخه‌های کتابخانه او از نظر کتاب‌آرایی از جایگاه ارزشمندی برخوردار گشت و همین امر موجب اقتدار و قدرت یافتن حکمرانی قراقویونلوها شد. پیر بوداق از حامیان هنر و شاعر بود و بر همین اساس در سفارش نسخه‌ها مانند جنگ و غزلیات شعر همراه با آرایه‌ها و خوشنویسی‌های ارزنده اشتیاق فراوانی داشت. وی خبره و هنرشناسی متخصص در هنر کتاب‌آرایی فاخر بود. آثار کتابخانه او از چنان ظرفیتی برخوردار بودند که او را از سایر حامیان متمایز می‌نماید. دیوان‌های مصور و غیرمصور فاخر این دوره امروزه از نظر نگارگری، تذهیب‌ها و کتاب‌آرایی جزء شاهکارهای دوران هستند. این آثار گنجینه‌ای از یک دوره از تاریخ هنر ایران است. سلیقه ناب پیر بوداق در تهیه کتاب، خصوصاً در به‌کارگیری مواد و مصالح از جمله کاغذ مرغوب و رنگ‌های خالص مانند آبی و طلایی و نیز اجرای تذهیب‌ها و جلدسازی‌های فاخر با ترکیبی از طرح‌های هرات و شیراز، مطابق سلیقه خاص خود، نسخه‌هایی متمایز از دوران پیشین به‌وجود آورد. زیبایی‌شناسی نسخه‌های شعری، به‌ویژه جنگ‌های ادبی مستطیل‌شکل با آرایه مخصوص، که برای پیر بوداق فراهم شده‌اند، جلوه‌ای از سلیقه هنر ایرانی را بازتاب می‌دهند که کمتر سراغ داریم. کارهای این حامی زمینه خوبی برای روشن‌تر شدن فرهنگ و هنر این دوران است. بدون تردید حمایت‌ها و ذوق هنری پیر بوداق نقش مهمی در انتقال شیوه‌های هنر خوشنویسی و نقاشی به دربار ترکمانان آق‌قویونلو، سلطان خلیل و یعقوب داشت و نیز میراث هنری قابل توجهی برای کتابخانه‌های صفویان و حکمرانان نواحی جنوب دریای خزر باقی گذاشت. لذا می‌توان نقش وی را در دوره گذار هنر تصویر از شرق به غرب ایران اساسی دانست.

مشارکت‌های نویسنده

این پژوهش فاقد مشارکت است.

تقدیر و تشکر

نگارنده از آقای دکتر خزایی برای همکاری صمیمانه و معرفی لینک تصاویر نسخه حافظ (ساتبی) و منابع تصاویر نسخه سعد حافظ محفوظ در (کتابخانه لندن) و همچنین از داوران این پژوهش برای معرفی نسخه سعد حافظ محفوظ در (کتابخانه مجلس شورای اسلامی) تشکر و قدردانی می‌نماید.

تضاد منافع

نویسنده (نویسندگان) هیچ تضاد منافع احتمالی پیرامون تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله را اعلام نکردند.

منابع مالی

نویسنده (نویسندگان) هیچ گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکردند.

پی‌نوشت

1. Titley

2. Roxburg

۳. نگاه کنید به کتاب «هنر طراحی ایرانی اسلامی»، پیوست ۳، صفحه ۱۲۷، یادداشت ضمیمه نسخه خطی «خمس نظامی»، مورخه ۸۶۶ ه.ق، موزه تویقایی سرای استانبول.

۴. دولت‌شاه درباره جهان‌شاه چنین نوشته است: «جهان‌شاه هفتاد سال عمر یافت. سیزده سال بنیابت «شاهرخ سلطان» در آذربایجان سلطنت کرد و بعد از وفات آن حضرت بیست و دو سال در عراقین و آذربایجان و فارس و کرمان تا هرموز (هرمز) با استقلال پادشاهی راند. شاهی جهان خرسندی و قناعتست، خوشا دلی که این حرفه‌اش صناعست (دولت‌شاه، ۱۳۸۲، ۴۶۲).

۵. در «جواهرالخبار» آمده: شروع به احوال میرزا پیر بوداق شود. پسر ارشد جهان‌شاه او بود. اول احوال آنکه در وقتی که پدر در خراسان بود از راه یزد پیش پدر رفت و پدر را خوش آمد و از نیشابور رخصت یافت باز به شیراز آمد. میرزا جهان‌شاه که در اصفهان قشلاق کرده بود، ترمذ پیر بوداق بدو معلوم شد (منشی قزوینی، ۱۳۷۸، ۶۷).

۶. دولت‌شاه در تذکره الشعرا می‌نویسد: «بعد مشرب میان پدر و پسر واقع بود و بهیچ صورت اتفاق دست نداد. برادر به شهر بغداد درآمدند و بوقتی که پیر بوداق نیم روز غافل نشسته بود بسرای او درآمدند و آن معدن احساس و سماحت را بدرجه شهادت رسانیدند»، «پیر بوداق رکنی بود از ارکان سلطنت جهان‌شاه و قصد فرزند نمودن بتخصیص همچنان فرزند رشید در دنیا و دین سبب نقص دولت جهان‌شاه شد و بر او آن فعل مبارک نیامد و دولت او رو گردان شد» (دولت‌شاه، ۱۳۸۲، ۵۱۸-۵۱۹).

۷. جنگ، سفینه، غزل و مجموعه شعر: جنگ‌ها و یا مجموعه‌های شعری مجموعه غزلیات و یا گزیده اشعار شاعران معاصر و یا مختلفی هستند که در یک مجلد به شکل مستطیل و به حالت افقی و از طرف ضلع کوچک باز و صحافی می‌شدند. صفحات آن با آرایه‌های گیاهی، تشعیر، تذهیب و زرافشان تزیین و آراسته می‌شد و بیشتر در دوران تیموری و در دوران پیر بوداق در یزد و شیراز تهیه می‌شدند. مهمترین این مجموعه‌ها در کتابخانه چستر بییتی دوبلین، کتابخانه ملی پاریس، و کتابخانه مجلس تهران نگهداری می‌شود.

منابع

- بیانی، مهدی. (۱۳۴۵). *احوال و آثار خوشنویسان (نستعلیق نویسان)* (جلد ۱). تهران: دانشگاه تهران.

- حاج احمدی پور رفسنجانی، مژده و پور مختار، محسن. (۱۳۹۲). تأثیر شعر شعرا بر اشعار جلال‌الدین حافظ سعد تبریزی. *کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی*، ۱۴(۲۷)، ۳۶۹-۳۹۴.
- خزایی، محمد. (۱۳۹۸). *هنر طراحی ایرانی اسلامی*. تهران: سمت.
- دولت‌شاه سمرقندی. (۱۳۸۲). *تذکره الشعرا* (به اهتمام و تصحیح ادوارد بروان). تهران: اساطیر.
- ریشار، فرانسیس. (۱۳۸۳). *جلوه‌های هنر پارسی* (ترجمه علی محمد روح‌بخشان). تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- ساسه‌کی، یوشیفو. (۱۳۸۸). مجموعه ترجمه‌های سرکاری، یادگاری از عصر قراقویونلوها. *نامه بهارستان*، ۱۰(۱۵)، ۱۳۷-۱۷۶.
- سودآور، ابوالعلا. (۱۳۸۰). *هنر دربارهای ایران* (ترجمه ناهید شمیرانی). تهران: کارنگ.
- فریه، آر، دیلیو. (۱۳۷۴). *هنرهای ایران* (ترجمه پرویز مرزبان). تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
- کاتب یزدی، احمدبن حسین. (۱۳۵۷). *تاریخ جدید یزد* (به کوشش ایرج افشار). تهران: امیرکبیر.
- کن‌بای، شیلا. (۱۳۸۲). *نقاشی ایرانی* (ترجمه مهدی حسینی). تهران: دانشگاه هنر.
- منشی قزوینی، بوداق. (۱۳۷۸). *جواهرالآخبار* (مقدمه، تصحیح و تعلیقات محسن بهرام نژاد). تهران: میراث مکتوب.
- منشی، اسکندر بیگ ترکمان. (۱۳۵۰). *تاریخ عالم‌آرای عباسی* (به کوشش ایرج افشار) (جلد ۱). تهران: امیرکبیر.
- میرجعفری، حسین. (۱۳۹۵). *تاریخ تیموریان و ترکمانان*. دانشگاه اصفهان: انتشارات سمت.
- Roxburg, D. J. (2005a). *Turks*. London: Royal Academy of Art.
- Roxburg, D. J. (2005b). *The Persian Album, 1400-1600*. New Haven & London: Yale University Press.
- Thackston, W.M. (2001). *Album prefaces and other Document son the History of Calligraphers and Painters*(BRILL). Boston: Leiden.
- Titley, N. M. (1986). *Persian Miniature Painting*. Austin: University of Texas Press.